

فرا تحلیل مطالعات دینداری و سرمایه اجتماعی در ایران

چکیده

هدف از این پژوهش، به کارگیری روش فراتحلیل به منظور تحلیل و ترکیب نتایج مطالعات صورت گرفته پیرامون ارتباط میان دینداری و سرمایه اجتماعی است. در سال‌های ۹۴-۱۳۸۴ در زمینه ارزیابی ارتباط میان دینداری و سرمایه اجتماعی ۲۰ پژوهش انجام شده که در فصلنامه‌های معتبر علمی به چاپ رسیده‌اند، که برای بررسی انتخاب شدند. پژوهش‌های منتخب به روش پیمایشی و با به کارگیری ابزار پیمایش، در جوامع آماری متفاوت و برحسب سنجه‌های پایا به انجام رسیده‌اند. در گام نخست ارزیابی پژوهش‌های منتخب، مفروضات همگنی و خطای انتشار مورد بررسی قرار گرفتند؛ بر این اساس یافته‌ها حکایت از ناهمگنی اندازه اثر و عدم سوگیری انتشار مطالعات مورد بررسی داشتند. در مرحله دوم، ضریب اندازه اثر با به کارگیری نسخه دوم نرم‌افزار CMA مورد ارزیابی قرار گرفت. نتایج حاصله نشان دادند که اندازه اثر یا ضریب تأثیر دینداری بر سرمایه اجتماعی معادل ۰/۳۸۸ است که بر حسب نظام تفسیری کوهن، در حد متوسط ارزیابی می‌شود. همچنین نتایج نشان می‌دهد متغیرهای گروه‌های نمونه‌ای و میدان مطالعه می‌توانند در رابطه بین دینداری و سرمایه اجتماعی نقش تعدیل‌کنندگی را ایفا کنند. در واقع می‌توان گفت سرمایه اجتماعی در بین کارمندان و دانشجویان بیشتر از شهروندان و نیز در بین مراکز استان و شهرستان بیشتر از تهران متأثر از دینداری است.

■ واژگان کلیدی

فرا تحلیل، دینداری، سرمایه اجتماعی، اندازه اثر.

محسن نیازی (نویسنده مسئول)

استاد گروه جامعه‌شناسی دانشگاه کاشان
niazim@kashanu.ac.ir

محسن شاطریان

دانشیار دانشگاه کاشان
shaterian@kashanu.ac.ir

محمد امین پاک زمان قمی

دانشجوی دکتری بررسی مسائل اجتماعی ایران - دانشگاه کاشان
pakzaman.amin@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۸/۲۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۱/۱۶

۱. مقدمه

تأمین نیازهای اجتماعی و دستیابی به اهداف جمعی جزء از طریق همکاری، ارتباط متقابل و مشارکت جمعی امکان پذیر نیست. بنابراین روابط اجتماعی پایدار و منسجم را می توان سنگ بنای هر جامعه تلقی کرد. اگرچه جامعه شناسان کلاسیک مانند دورکیم، مارکس و وبر به ترتیب در نظریه های آنومی، از خودبیگانگی و بوروکراسی به آسیب شناسی روابط اجتماعی پرداخته اند، با این حال در دهه های اخیر دانشمندان علوم اجتماعی با کاربرد مفهوم سرمایه اجتماعی بیشتر بر کارکردهای مثبت آن تأکید کرده اند.

اصطلاح «سرمایه اجتماعی» به طور کلی به معنای هر نوع از روابط اجتماعی است که برای قادر ساختن افراد جامعه، به منظور همکاری با یکدیگر برای به انجام رساندن اهداف جمعی به کار گرفته می شود (اسمیت، ۲۰۰۳: ۲).

در بیان اخیر مفهوم سرمایه اجتماعی چارچوبی برای تفکر دقیق درباره کمیت و کیفیت روابط اجتماعی افراد جامعه به دست می دهد و تشریح کننده ویژگی های گروه های مختلف اجتماعی است که قدرت سازندگی جمعی و داوطلبانه برای پیشبرد خیر عمومی و جامعه را افزایش می دهد. در ایران تحقیقات زیادی نقش سرمایه اجتماعی را بر جنبه های مختلف زندگی فردی و اجتماعی بررسی کرده اند؛ نقش سرمایه اجتماعی در توسعه اجتماعی - فرهنگی (کتابی و همکاران، ۱۳۸۳)، نقش سرمایه اجتماعی در کاهش جرائم و بزهکاری (علیوردی نیا و همکاران، ۱۳۸۷؛ فتحی و میرمقدم، ۱۳۹۴)، نقش سرمایه اجتماعی در احساس امنیت اجتماعی (بحری پور و همکاران، ۱۳۹۱؛ ذاکری و همکاران، ۱۳۹۱). اما با توجه به اهمیت و تأثیرگذاری سرمایه اجتماعی بر جنبه های گوناگون اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی زندگی جمعی و همچنین مطالعات انجام شده نتایج رضایت بخشی درباره وضعیت سرمایه اجتماعی در ایران نشان نمی دهد. شارع پور (۱۳۸۰) معتقد است که پژوهش های صورت گرفته در ایران نشانگر فرسایش و زوال سرمایه اجتماعی است. قاسمی و امیری (۱۳۹۰) نیز با اشاره به تحقیقات داخلی (کازمی، ۱۳۸۳؛ موسوی، ۱۳۸۵؛ رنایی، ۱۳۸۱؛ تحقیقی ۱۳۸۲؛ قاسمی، اسماعیلی و ربیعی، ۱۳۸۵) عنوان می کنند که اگرچه این مطالعات وضعیت مطلوبی را در برخی شاخص های جزئی نشان می دهند؛ اما در مجموع نتایج این

پژوهش‌ها مؤید آن است که سرمایه اجتماعی در ایران در وضعیت مطلوبی قرار ندارد (قاسمی و امیری، ۱۳۹۰: ۲۳).

حال با توجه به اهمیت و نقش اساسی سرمایه اجتماعی در توسعه اجتماعی، فرهنگی و سیاسی جامعه، شناسایی عوامل مؤثر در تقویت یا تضعیف سرمایه اجتماعی نیز، از حیث برنامه‌ریزی و سیاستگذاری، اهمیت بسزایی پیدا می‌کند. در کشورهای غربی ادبیات نظری و تجربی گسترده‌ای وجود دارد که به نقش دین و نهادهای دینی در ایجاد و تقویت سرمایه اجتماعی پرداخته است (ن. ک فوکویاما، ۱۳۷۹؛ کلمن، ۱۳۹۰؛ استرامسنس، ۲۰۰۸؛ یئونگ، ۲۰۰۴). ادیانی که در آموزه‌های خود دعوت به همکاری، اعتماد به یکدیگر و پایبندی به وظایف را مطرح می‌کنند و ثواب و عقاب الهی را ضمانت اجرایی آن می‌دانند نقش مهمی در جهت‌گیری و نوع تعامل فرد در عرصه اجتماع دارند. در همین رابطه، ایوانز بر نقش فعالیت‌ها و مناسک دینی در بهبود کنش‌های متقابل افراد در پیوند و اعتماد آنها به یکدیگر تأکید می‌کند و معتقد است که رفتار دینی با سایر مؤمنان، دوستان و اعضای خانواده می‌تواند گامی در جهت ایجاد سرمایه اجتماعی تلقی شود (ایوانز، ۱۳۷۹: ۱۶۵). همچنین کاندلند هم از این امر چشم پوشی نکرده که دین از طریق ایجاد شبکه‌های اجتماعی و خانوادگی، ارتباط با سایر هموعان، وظیفه‌شناسی، احترام نسبت به دیگران، صداقت و اعمال هنجارهای همبستگی می‌تواند مبنای سرمایه اجتماعی قلمداد گردد (کتابی و دیگران، ۱۳۸۳: ۱۷۶).

براساس ادبیات موجود و نیز با توجه به اینکه آموزه‌ها و نهادهای دینی در ساخت اجتماعی و تاریخی جامعه ایران حضوری فعال دارند، تحقیقات داخلی نیز به نقش دین و دینداری در تبیین سرمایه اجتماعی توجه خاصی کرده‌اند. بر همین اساس در سال‌های اخیر در ایران مطالعات متعددی در حوزه‌های مختلف و از جوانب مستقیم و غیرمستقیم به بررسی ارتباط بین دینداری و سرمایه اجتماعی پرداخته‌اند. اما تحقیقات داخلی انجام شده در این رابطه با رویکردهای مختلف انجام گرفته و بعضاً منجر به نتایج متشابه یا متناقض (همبستگی قوی و ضعیف) شده است که همین امر اعتماد به این نتایج و تأثیر دینداری بر سرمایه اجتماعی را به پرسش کشیده است. بنابراین با توجه به گستردگی و پراکندگی زمانی و مکانی مطالعات در این باره و رواج رویکردهای متعدد، لزوم انجام فراتحلیلی منسجم

برای نیل به تصویری جامع‌تر از وضع موجود این رابطه و نیز نیل به نقایص و کاستی‌های حوزه پژوهش و ارائه تصویر و چشم‌اندازی یکپارچه از یافته‌های علمی در این باره ضروری به نظر می‌رسد. بر همین اساس در این مقاله سعی شده است تا مطالعات صورت گرفته در ده سال اخیر گردآوری و نتایج آن مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد. بنابراین با توجه به موارد فوق، هدف اساسی این مقاله انجام فراتحلیل پژوهش‌های انجام گرفته در خصوص رابطه دینداری و سرمایه اجتماعی است.

۲. مبانی مفهومی و نظری

در این بخش، ابتدا مفاهیم دینداری و سرمایه اجتماعی به‌عنوان متغیرهای مستقل و وابسته مورد بررسی قرار گرفته است. سپس رابطه بین دو مفهوم فوق در قالب رویکردهای نظری تشریح شده است.

۲-۱. دینداری

تعریف دین همواره یکی از موضوعات مناقشه برانگیز در بین جامعه‌شناسان دین بوده است. بحث‌های جامعه‌شناختی پیرامون تعریف دین اغلب گویای این مطلب است که توافق کمی درباره تعریف دین میان جامعه‌شناسان وجود دارد. با این حال، به‌طور کلی می‌توان گفت، مشاجرات برای تعریف دین حول تمایز سازمان‌یافته میان تعاریف جوهری^۱ و کارکردی^۲ دور می‌زند (ن‌ک‌به: بیر^۳، ۲۰۰۳؛ سراج‌زاده، ۱۳۸۳؛ شجاعی زند، ۱۳۸۸). تعاریف جوهری بر این موضوع تمرکز می‌کند که «دین چیست؟» ولی تعاریف کارکردی بر این موضوع تمرکز دارند که «دین چه کاری انجام می‌دهد؟» (بیر، ۲۰۰۳: ۴۶). با این حال، تعریفی که مبنای این پژوهش قرار گرفته است یک تعریف جوهری است، همان‌طور که در بیشتر مطالعات تجربی درباره دین مورد استفاده قرار می‌گیرد. سراج‌زاده (۱۳۸۳) توضیح می‌دهد که تعاریف جوهری، به دین به همان ترتیبی که مردم عادی آن را می‌فهمند نگاه می‌کنند. در نتیجه بر طبق این تعاریف، اصولاً دین عبارت است از: باورها و عباداتی است که ناظر به موجودات مقدس متعالی و الگوهای اجتماعی ارتباط با آنهاست (سراج‌زاده، ۱۳۸۳: ۱۶۵).

1. substansive

2. lfunctiona

3. Beyer

اما تأملات متفکران در گذشته بیشتر معطوف به محتوای دین و سرگذشت تاریخی ادیان بوده است و کمتر به سراغ مباحثی چون دینداری و تغییرات آنکه منوط به مطالعه در احوال فردی است، رفته‌اند. دینی بودن عنوان عامی است که به هر فرد یا پدیده‌ای که ارزش‌ها و نشانه‌های دینی در آن متجلی باشد اطلاق می‌شود. تجلی ارزش‌ها و نشانه‌های دینی بودن فرد را در نگرش، گرایش و کنش‌های آشکار و پنهان او می‌توان شناسایی کرد. فرد متدین از یکسو خود را ملزم به رعایت فرامین و توصیه‌های دینی می‌داند و از سوی دیگر اهتمام و ممارست‌های دینی او را به انسانی متفاوت با دیگران بدل می‌سازد. بنابراین به دو طریق یا با دو نشانه می‌توان او را از دیگران بازشناخت: یکی از طریق پایبندی و التزام دینی‌اش و دیگری پیامدهای دینداری و آثار تدین در فکر، جان و عمل فردی و اجتماعی او. پس دینداری به بیان کلی یعنی داشتن اهتمام دینی به نحوی که نگرش، گرایش و کنش فرد را متأثر می‌سازد (شجاعی‌زند، ۱۳۸۴: ۳۶).

با این حال سنجش دینداری همواره یکی از دغدغه‌های اساسی پژوهشگران مسائل اجتماعی، به‌ویژه جامعه‌شناسان است و بر همین اساس، تلاش و اهتمام فراوانی می‌شود. این اهمیت از آنجا ناشی می‌شود که سنجش دقیق دینداری در نهایت منجر به تحلیل و شناخت بهتر رابطه این مفهوم با متغیرهای دیگر و بررسی دقیق‌تر عوامل و زمینه‌های مؤثر بر افزایش یا کاهش سطح دینداری یا آن اوضاع و تغییرات خاص اجتماعی می‌شود که به نوعی متأثر از میزان دینداری جامعه‌اند. اما شاید سنجه ساخته شده به دست گلاک و استارک مهم‌ترین کاری است که به‌نوعی بر همه مطالعات حوزه سنجش دینداری اثر داشته است. «مقیاس تعهد دینی» گلاک و استارک به‌نوعی پرکاربردترین^۱ سنجه غربی در پژوهش‌های دینداری جامعه‌شناسان داخلی است. این سنجه پنج بعد باورها، مناسک، تجربه، دانش و پیامدها را برای دین در نظر می‌گیرد (سراج‌زاده و پویافر، ۱۳۸۶: ۴۴). مدل گلاک و استارک و ابعاد مورد نظر آن در اکثر مطالعات تحلیل شده در این تحقیق استفاده شده است. بنابراین دینداری در این پژوهش‌ها بر اساس کم و کیف باورهای

۱. البته پرکاربرد بودن این سنجه به معنای اعتبار و قوت علمی آن نیست. یکی از سنجه‌های معتبر داخلی که مبتنی بر اصول دین اسلام، شرایط اجتماعی ایران و در نظر گرفتن اصول لازم برای یک مدل جامع سنجش دینداری است و ابعاد مختلف دین را از دیدگاه جامعه‌شناختی متمایز و تبیین کند سنجه دینداری شجاعی‌زند است. شجاعی‌زند استدلال می‌کند که مدل‌های غربی موجود برای دینداری، عموماً تفاوت‌های میان ادیان و پیروان آن‌ها را در جوامع مختلف نادیده انگاشته و بر حسب دین مسیحیت طراحی و تدوین شده‌اند.

دینی افراد، مشارکت در مناسک و انجام اعمال دینی، اطلاعات در مورد اصول عقاید دینی و پیامدهای التزام دینی در زندگی روزمره افراد مشخص می‌شود.

۲-۲. سرمایه اجتماعی

اگرچه چارچوب مفهومی و نظری سرمایه اجتماعی در آثار متفکران کلاسیک جامعه‌شناسی بویژه دورکیم و زیمل به‌طور ضمنی مورد بحث قرار گرفته است (ن.ک به پیران، ۱۳۹۲: ۱۲۹-۱۵۴) با این حال در دوران معاصر و با آثار متفکرانی چون بوردیو، کلمن، پاتنام، فوکویاما و دیگران است که این مفهوم در ادبیات جامعه‌شناسی تصریح و همه‌گیر شده است. در تعریف سرمایه اجتماعی، هر یک از اندیشمندان معاصر، مفهوم‌سازی خاصی را ارائه داده‌اند که در پاره‌ای موارد، سوای از تشابهات، اختلافاتی نیز در آنها دیده می‌شود که به نظر می‌رسد ناشی از حوزه کاربرد مفهوم مورد نظر باشد.

به‌طور کلی تلاش‌های نظری و مذاقه‌های مطالعاتی فراوانی برای تبیین سرمایه اجتماعی و تدقیق ابعاد و ویژگی‌های آن صورت گرفته است و مفهوم‌سازی‌های متفکران اصلی این حوزه همزمان در دو جهت به پیش رفته‌اند: برخی سرمایه اجتماعی را منبعی متعلق به افراد تلقی کرده و برخی دیگر آن را از جمله خصوصیات شبکه‌ها و روابط اجتماعی تصور کرده‌اند.

در نظر کلمن سرمایه اجتماعی با کارکردش تعریف می‌شود. سرمایه اجتماعی شیء واحدی نیست، بلکه انواع چیزهای گوناگونی است که دو ویژگی مشترک دارند: همه آنها شامل جنبه‌ای از یک ساخت اجتماعی هستند، و کنش‌های معین افرادی را که در درون ساختار هستند تسهیل می‌کنند. سرمایه اجتماعی، مانند شکل‌های دیگر سرمایه مولد است و دستیابی به هدف‌های معینی را که در نبودن آن دست نیافتنی خواهد بود امکان‌پذیر می‌سازد (کلمن، ۱۳۹۰: ۴۶۲). به نظر او سرمایه اجتماعی، به‌نوبه خود هنگامی به‌وجود می‌آید که روابط میان افراد به شیوه‌ای دگرگون می‌شود که کنش را تسهیل می‌کند (همان: ۴۶۴). کارکردی که به وسیله مفهوم «سرمایه اجتماعی» مشخص می‌شود، ارزش جنبه‌هایی از ساختار اجتماعی برای کنشگران است که به‌منزله منابع کنشگران می‌توانند برای تحقق علایقشان از آنها استفاده کنند (همان: ۴۶۵). در تعریف مذکور مشخص است که کلمن یک برداشت بسطی از سرمایه اجتماعی ارائه می‌دهد تا قبضی.

اما در مقایسه با کلمن، پاتنام معنای محدودتری برای سرمایه اجتماعی قائل می‌شود. او با نگرشی ساختاری بر سه عنصر اصلی سرمایه اجتماعی یعنی اعتماد، مشارکت و هنجارها تأکید می‌کند. او می‌گوید: «منظور از سرمایه اجتماعی وجوه گوناگون از سازمان اجتماعی مانند اعتماد، هنجارها و شبکه‌ها است که می‌توانند با تسهیل اقدامات هماهنگ کارایی جامعه را بهبود بخشند». از نظر پاتنام تسهیل کنش‌های ارادی و کسب منفعت متقابل مهمترین کارکردهای سرمایه اجتماعی است. وی معتقد است سرمایه اجتماعی مانند سایر سرمایه‌ها مولد است و امکان دستیابی به اهدافی را فراهم می‌کند که بدون آن غیرقابل دسترس خواهند بود (پاتنام، ۱۳۷۹: ۲۸۵).

فوکویاما نیز مانند پاتنام با اتخاذ رویکردی ساختاری به تعریف سرمایه اجتماعی عنصر اصلی آن را هنجارها یا ارزش‌های غیررسمی می‌داند که همکاری را در گروه تسهیل می‌کند. به نظر او «سرمایه اجتماعی را به‌سادگی می‌توان به عنوان مجموعه معینی از هنجارها یا ارزش‌های غیررسمی تعریف کرد که اعضای گروهی که همکاری و تعاون میانشان مجاز است، در آن سهیم هستند» (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۱۱). او در بیانی دیگر می‌گوید: «سرمایه اجتماعی، شکل یا نمونه ملموسی از یک هنجار غیررسمی است که باعث ترویج همکاری بین دو یا چند فرد می‌شود» (فوکویاما، ۱۳۸۴: ۱۷۰). بنابراین به نظر فوکویاما هنجارهایی سازنده سرمایه اجتماعی محسوب می‌شوند که در ایجاد و افزایش همکاری در گروه مؤثر باشند. هنجارهای مانند درستکاری، وفای به‌عهد و انجام وظیفه می‌توانند چنین کارکردی را داشته باشند.

اما به‌نظر برخی نظریه‌پردازان بوردیو منسجم‌ترین نظریه جامعه‌شناختی در تبیین مفهوم سرمایه اجتماعی است. بوردیو با تمیز انواع سرمایه‌های اقتصادی، فرهنگی، نمادین و اجتماعی معتقد است: «سرمایه اجتماعی، مجموعه منابع مادی و معنوی است که به یک فرد یا گروه اجازه می‌دهد تا شبکه‌ای پایدار از روابط کم و بیش نهادینه شده را برای آشنایی و شناخت متقابل در اختیار داشته باشد» (فیلد، ۱۳۸۶: ۳۱-۲۷). در این تعریف، شبکه پایداری از روابط نهادینه شده که برای آشنایی و شناخت متقابل افراد با یکدیگر و با گروه‌های اجتماعی حاصل می‌شود، سرمایه اجتماعی فرد یا گروه است. سرمایه اجتماعی همانند سایر انواع سرمایه‌های فردی می‌تواند زمینه‌ساز جایگاه برتر اجتماعی فرد و وسیله‌ای برای حفظ برتری او باشد (همان: ۳۸). با این حال کاربرد سرمایه

اجتماعی نزد بورديو بر این درک استوار است که افراد چگونه با سرمایه‌گذاری بر روابط گروهی وضعیت اقتصادی خود را در جامعه سرمایه‌داری بهبود می‌بخشند.

بنابر شرحی که گذشت به نظر می‌رسد اولاً نظریه سرمایه اجتماعی به‌طور ذاتی بسیار ساده باشد و ایده محوری آن را می‌توان در واژه «روابط» خلاصه کرد. بدیهی است که هرچه قدر افراد بیشتری را بشناسید و هرچه قدر دید مشترک بیشتری با آنها داشته باشید، سرمایه اجتماعی غنی‌تری خواهید داشت (فیلد، ۱۳۸۶: ۸). ثانیاً نکته مشترک همه تعاریف سرمایه اجتماعی دو مسئله است که به‌وضوح در اکثر آنها به‌روشنی دیده می‌شود. همه تعاریف سرمایه اجتماعی در این نکته توافق دارند که اجزایی همچون هنجارها، اعتماد و بده بستان که در روابط اجتماعی عمل می‌کنند، جزئی از این مفهوم هستند و همچنین اینکه عملکرد اجزای فوق و کارکرد سرمایه اجتماعی در راستای گسترش و تسهیل همکاری و کنش جمعی است و از این‌رو می‌تواند به نتایجی دست پیدا کند که در نبود این پدیده، دستیابی به آنها ممکن نبود (شجاعی باغینی، ۱۳۸۷: ۳۹۶). به هر حال، در اکثر مطالعات تحلیل شده در این تحقیق از مفاهیمی چون اعتماد، مشارکت، انسجام، هنجارها و آگاهی به عنوان مؤلفه‌های سازنده سرمایه اجتماعی استفاده شده است.

۲-۳. دینداری و سرمایه اجتماعی

در ادبیات سرمایه اجتماعی، دین، ایدئولوژی دینی و سازمان‌های دینی به عنوان فراهم‌کننده و تسهیل‌کننده سرمایه اجتماعی شناخته می‌شوند. فوکویاما در تقسیم‌بندی منابع سرمایه اجتماعی، آن را به دو دسته بیرونی و درونی تقسیم کرده است و به دین و هویت دینی به‌عنوان یک منبع بیرونی نگریسته است. به نظر او ادیان و مذاهب با ترویج اندیشه‌هایی چون صداقت، اعتماد، مشارکت و ایثار موجب افزایش سرمایه اجتماعی می‌شوند (فوکویاما، ۱۳۷۹: ۶۳). به عقیده کلمن نیز هنجاری - دستوری که شکل به‌ویژه مهم سرمایه اجتماعی را در درون جمع تشکیل می‌دهد، این هنجار است که فرد باید منافع شخصی را رها کند و به سود جمع عمل کند (کلمن، ۱۳۹۰: ۴۷۵). دین و ایدئولوژی دینی با وادار کردن افراد در توجه به منافع دیگران (همان: ۴۹۰)، و درونی کردن تمایل به خیر همگانی در آنها و نیز تأکید بر اهمیت گذشت، امیدواری و قدردانی در روابط بین فردی و شبکه‌های اجتماعی می‌تواند فراهم‌کننده سرمایه اجتماعی باشد.

همچنین عقاید مذهبی ممکن است سرمایه اجتماعی را از طریق ایجاد یک عقلانیت معنوی برای مشارکت جمعی، تشویق آموزش‌های مشارکت مدنی و حمایت از هنجارهای مشارکت در جامعه وسیع‌تر ترویج کند (یری^۱ و همکاران، ۲۰۱۲: ۳۳۴).

از حیث نهادی نیز عضویت در سازمان‌های مذهبی نیز ممکن است عضویت در دیگر سازمان‌ها را تسهیل کند و مشارکت در فعالیت‌های مذهبی احتمالاً مشارکت در دیگر نهادهای اجتماعی مانند نهادهای سیاسی را تسهیل کند. نهادهای مذهبی بستری برای تعاملات اجتماعی فراهم می‌کنند و ممکن است مهارت‌های لازم برای شکل‌گیری شبکه‌های اجتماعی در جاهایی غیر از نهادهای مذهبی را برای پیروانشان فراهم کند و پایگاه‌های دوستی اشخاص را گسترش دهد. عموماً نهادهای مذهبی این ایده را تبلیغ می‌کنند که روابط مثبت و حسنه میان اعضای خانواده و افراد جامعه، امری پسندیده است و در آموزش‌های مذهبی خود همواره بر ایجاد پیوند سالم و قابل اطمینان بین افراد تأکید می‌کنند. سازمان‌های مذهبی غالباً فعالیت‌های خاصی را در جهت تقویت تعامل و روابط مثبت میان اعضای جامعه سازماندهی می‌کنند. از طرفی به نظر می‌رسد هرچه افراد از طریق حضور در اماکن عبادی، بیشتر در کنش متقابل با همدیگر قرار گیرند، رابطه‌شان با همدیگر مثبت‌تر و گرم‌تر خواهد شد (پیرس^۲ و آگزین^۳، ۱۹۹۸: ۸۲۸-۸۱۰).

به‌هر حال به نظر می‌رسد که دین و آموزه‌های دینی چه از طریق حضور (مناسک جمعی) و چه از طریق اهمیت (باور و ارزش)، با توسعه سپهر اخلاقی جامعه، یکی از تعیین‌کننده‌های اساسی در ایجاد سرمایه اجتماعی خواهند بود. دین اسلام نیز تأکید زیادی بر تقویت سرمایه اجتماعی در جوامع مسلمان دارد. توجه و اهتمام بیش‌تر و ترویج مؤلفه‌های اخلاقی تأکید شده در دین اسلام مانند راستی و صداقت، احترام به حقوق دیگران و دیگر دستورات اخلاقی می‌تواند زمینه‌ساز سرمایه اجتماعی در جوامع اسلامی باشد.

1. Yeary

2. Pearce

3. Axinn

۳. روش تحقیق

تحقیق حاضر از نوع فراتحلیل^۱ بوده است در این روش پژوهشگر، نتایج تحقیقات مختلف و متعدد را با هم ترکیب کرده و نتایج جدید و منسجم را با استفاده از روش‌های نیرومند آماری استخراج می‌کند. در تحقیق فراتحلیل، محقق با ثبت ویژگی‌ها و یافته‌های توده‌ای از تحقیقات در قالب مفاهیم کمی آنها را آماده استفاده از روش‌های نیرومند آماری می‌کند. جامعه آماری این پژوهش را کلیه پژوهش‌های انجام شده در ایران در زمینه بررسی رابطه بین دینداری و سرمایه اجتماعی تا پایان سال ۱۳۹۴ تشکیل می‌دادند که در یکی از پایگاه‌های اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (SID)، پایگاه مجلات تخصصی نور (Noormags)، پایگاه بانک اطلاعات نشریات کشور (Magiran) و پایگاه مرکز اسناد و مدارک علمی ایران (IranDoc) ... نمایه شده باشند. در کل تعداد ۲۶ مطالعه یافت شد که جهت نمونه‌گیری از جامعه یادشده، ۲۰ سند پژوهشی که حائز شرایط و ملاک‌های انتخاب مانند داشتن ضریب همبستگی رابطه بین دو متغیر دینداری و سرمایه اجتماعی، سطح معناداری، مشخص بودن حجم نمونه بود، جهت ترکیب کمی نتایج و به دست آوردن نتیجه واحد احصا شدند.

روش اصلی فراتحلیل مبتنی بر ترکیب نتایج است، که معمولاً پس از تبدیل آماره‌ها به شاخص r و برآورد اندازه اثر^۲ مورد استفاده قرار می‌گیرد. لازم به ذکر است در این فراتحلیل آماره‌های پژوهشی با استفاده از رویکرد هانتر و اشمیت^۳ به شاخص r تبدیل شد در این مقاله برای تحلیل استنباطی داده‌ها ابتدا به بررسی مفروضات فراتحلیل پرداخته شده است، به نحوی که به کمک نمودار کیفی^۴ و روش رگرسیونی خطی^۵ اگر^۶ و همبستگی رتبه‌ای بگ و مزومدار^۷ به بررسی خطای انتشار^۷ و با آزمون Q به بررسی ناهمگونی^۸ مطالعات پرداخته شد، سپس با توجه به ناهمگونی بین مطالعات

-
1. Meta-Analysis Method
 2. Effect size
 3. Hunter&Schmidt
 4. Funnel plot
 5. Egger, s linear regression method
 6. Begg and Mazumdar rank correlation
 7. Publication bias
 8. Q tset for heterogeneity

استفاده شده از مدل اثرات تصادفی^۱ برای ترکیب نتایج و رسیدن به اندازه اثر استفاده شد، در این مدل، تغییرات پارامتر در بین مطالعات نیز در محاسبات در نظر گرفته می‌شود. بنابراین می‌توان گفت نتایج حاصل از مدل با اثرات تصادفی در شرایط ناهمگنی قابلیت تعمیم بیشتر نسبت به مدل با اثرات ثابت دارد. برای تفسیر نتایج از سیستم تفسیری کوهن^۲ بهره گرفته شده است. لازم به ذکر است که کلیه این عملیات با استفاده از ویرایش دوم نرم‌افزار جامع فراتحلیل^۳ و به روش ترکیب تصادفی اندازه اثر صورت گرفت. در جدول شماره (۱) خلاصه اطلاعات مربوط به مطالعات مختلف پیرامون رابطه بین دینداری و سرمایه اجتماعی نمایش داده شده است.

جدول (۱): خلاصه اطلاعات جمع‌آوری شده

ردیف	محقق و سال	حجم نمونه	جامعه آماری	ضریب همبستگی	نمونه‌گیری
۱	افشانی، عسکری ندوشن، حیدری، نوریان نجف آبادی (۱۳۸۹)	۲۲۴	افراد ۱۵ سال و بالاتر شهر نجف آباد	۰/۳۵۶	خوشه‌ای چند مرحله‌ای
۲	امین بیدختی، شریفی (۱۳۹۱)	۲۳۴	دانشجویان مؤسسات غیردولتی و غیرانتفاعی شهر سمنان	۰/۴۵۰	طبقه‌ای
۳	ربانی، گنجی (۱۳۸۶)	۲۷۰	دانشجویان کارشناسی و کارشناسی ارشد دانشگاه اصفهان	۰/۲۷۱	سهمیه‌ای
۴	ربانی، طاهری (۱۳۸۷)	۳۸۴	ساکنان شهر جدید بهارستان استان اصفهان	۰/۲۵۵	طبقه‌ای
۵	سلیمانی، باقی نصر آبادی، فاضل (۱۳۹۴)	۴۰۰	سرپرست خانوارهای ساکن در شهر قم	۰/۲۴۹	خوشه‌ای چند مرحله‌ای
۶	کسانی، کسان (۱۳۸۹)	۴۰۰	جوانان ۱۸ تا ۲۹ سال شهر ایلام	۰/۵۴۷	خوشه‌ای چند مرحله‌ای

1. Random effect model
2. Cohen
3. Comperhensive Meta-Analysis – V2

ردیف	محقق و سال	حجم نمونه	جامعه آماری	ضریب همبستگی	نمونه گیری
۷	بهار، میثمی (۱۳۹۰)	۳۲۰	کارکنان رسمی صنایع پتروشیمی ماهشهر	۰/۴۵۰	خوشه‌ای
۸	قاسمی، امیری اسفرجانی (۱۳۹۰)	۳۸۴	افراد بالای ۱۵ سال شهر اصفهان	۰/۳۸۴	سهمیه‌ای
۹	نعمت الهی، فرج الهی، محمد میرجلیلی، مؤمنی فرد (۱۳۹۲)	۲۵۰	دانشجویان دانشگاه افسری امام علی	۰/۵۲۰	طبقه‌ای نامتناسب
۱۰	عباسی شوازی، کریمی (۱۳۹۳)	۴۱۰	افراد ۱۵ تا ۵۹ سال شهر شیراز	۰/۴۶۶	خوشه‌ای چند مرحله‌ای
۱۱	مسعود نیا، نجفی، خداوردی، سلیمی (۱۳۹۱)	۳۳۴	دانشجویان کارشناسی دانشگاه اصفهان	۰/۶۵۴	خوشه‌ای چند مرحله‌ای
۱۲	سام آرام، خاکساری رفسنجانی، علیزاده، حسینی حاجی بکنده ای (۱۳۸۷)	۱۶۲۰	کلیه دانشجویان و اعضای هیئت علمی دانشگاه علامه طباطبایی	۰/۳۶۷	سهمیه‌ای
۱۳	ناطق پور، فیروز آبادی (۱۳۸۴)	۱۷۵۹	افراد بالای ۱۶ سال شهر تهران	۰/۱۶۷	طبقه ای متناسب
۱۴	محمدی، عیوضلو، عیوضلو، رضایی (۱۳۹۱)	۴۰۰	ساکنان نقاط شهری و روستایی شهرستان کوهدشت	۰/۱۶۹	خوشه‌ای
۱۵	ربانی خوراسگانی، صدیق اورعی، خنده رو (۱۳۸۷)	۳۸۱	سرپرست خانوارهای محله های منطقه ۹ مشهد	۰/۳۷۷	چند مرحله ای
۱۶	راسخ، شعبانپور حقیقی (۱۳۹۰)	۳۶۶	دانشجویان دختر شهرستان چهارم	۰/۴۸۰	خوشه‌ای
۱۷	گنجی، نعمت الهی، طاهری (۱۳۸۸)	۳۸۳	ساکنان شهر کاشان	۰/۵۵۰	خوشه‌ای

ردیف	محقق و سال	حجم نمونه	جامعه آماری	ضریب همبستگی	نمونه گیری
۱۸	رستگار خالد (۱۳۹۲)	۳۸۰	جوانان ۱۵ تا ۲۴ سال شهر تهران	۰/۴۱۰	خوشه‌های چند مرحله‌ای
۱۹	نجاتی حسینی، احمدی، اسلامی (۱۳۹۴)	۲۱۶	دانشجویان دانشگاه یزد	۰/۳۵۳	طبقه‌ای متناسب
۲۰	مهجوی، ادیسی، رحمان خلیلی، (۱۳۸۸)	۳۹۱	شهروندان مسلمان تهرانی	۰/۱۴۶	طبقه‌ای نامتناسب

در جدول شماره (۲) ضمن برآورد اندازه اثر تفکیکی پژوهش‌های برگزیده مبتنی بر یک مقیاس مشترک، اثرات ترکیبی ثابت و تصادفی کلی نیز مشخص گردید.

جدول (۲): خلاصه اطلاعات مربوط به فراتحلیل بر روی پژوهش‌های نمونه

ردیف	محقق و سال	اندازه اثر	حدپائین	حدبالا	Z-Value	P-Value
۱	افشانی، عسکری ندوشن، حیدری، نوربان نجف آبادی (۱۳۸۹)	۰/۳۵۶	۰/۲۳۶	۰/۴۶۵	۵/۵۳۵	۰/۰۰۱
۲	امین بیدختی، شریفی (۱۳۹۱)	۰/۴۵۰	۰/۳۴۱	۰/۵۴۷	۷/۳۶۷	۰/۰۰۱
۳	ربانی، گنجی (۱۳۸۶)	۰/۲۷۱	۰/۱۵۷	۰/۳۷۸	۴/۵۴۲	۰/۰۰۱
۴	ربانی، طاهری (۱۳۸۷)	۰/۲۵۵	۰/۱۵۹	۰/۳۴۶	۵/۰۹۰	۰/۰۰۱
۵	سلیمانی، باقی نصر آبادی، فاضل (۱۳۹۴)	۰/۲۴۹	۰/۱۵۵	۰/۳۳۹	۵/۰۶۸	۰/۰۰۱
۶	کسانی، کسانی (۱۳۸۹)	۰/۵۴۷	۰/۴۷۴	۰/۶۱۲	۱۲/۲۳۶	۰/۰۲۵
۷	بهار، میثمی (۱۳۹۰)	۰/۴۵۰	۰/۳۵۸	۰/۵۳۳	۸/۶۳۰	۰/۰۰۱
۸	قاسمی، امیری اسفرجانی (۱۳۹۰)	۰/۳۸۴	۰/۲۹۵	۰/۴۶۶	۷/۹۰۰	۰/۰۰۱
۹	نعمت الهی، فرج الهی، محمد میرجلیلی، مؤمنی فرد (۱۳۹۲)	۰/۵۲۰	۰/۴۲۳	۰/۶۰۵	۹/۰۵۸	۰/۰۰۱

ردیف	محقق و سال	اندازه اثر	حد پائین	حد بالا	Z-Value	P-Value
۱۰	عباسی شوازی، کرمی (۱۳۹۳)	۰/۴۶۶	۰/۳۸۷	۰/۵۳۹	۱۰/۱۸۷	۰/۰۰۱
۱۱	مسعود نیا، نجفی، خداوردی، سلیمی (۱۳۹۱)	۰/۶۵۴	۰/۵۷۴	۰/۷۲۲	۱۱/۸۸۹	۰/۰۰۳
۱۲	سام آرام، خاکساری رفسنجانی، علیزاده، حاجی بکنده ای (۱۳۸۷)	۰/۳۶۷	۰/۳۲۴	۰/۴۰۸	۱۵/۴۸۰	۰/۰۰۱
۱۳	ناطق پور، فیروز آبادی (۱۳۸۴)	۰/۱۶۷	۰/۱۲۱	۰/۲۱۲	۷/۰۶۴	۰/۰۰۱
۱۴	محمدی، عیوضلو، عیوضلو، رضایی (۱۳۹۱)	۰/۱۶۹	۰/۰۷۲	۰/۲۶۳	۳/۴۰۰	۰/۰۰۱
۱۵	ربانی خوراسگانی، صدیق اورعی، خنده رو (۱۳۸۷)	۰/۳۷۷	۰/۲۸۷	۰/۴۶۰	۷/۷۱۰	۰/۰۵۵
۱۶	راسخ، شعبانپور حقیقی (۱۳۹۰)	۰/۴۸۰	۰/۳۹۷	۰/۵۵۵	۹/۹۶۴	۰/۰۰۱
۱۷	گنجی، نعمت الهی، طاهری (۱۳۸۸)	۰/۵۵۰	۰/۴۷۶	۰/۶۱۶	۱۲/۰۵۴	۰/۰۰۱
۱۸	رستگار خالد (۱۳۹۲)	۰/۴۱۰	۰/۳۲۳	۰/۴۹۰	۸/۴۵۸	۰/۰۰۱
۱۹	نجاتی حسینی، احمدی، اسلامی (۱۳۹۴)	۰/۳۵۳	۰/۲۳۰	۰/۴۶۵	۵/۳۸۳	۰/۰۰۱
۲۰	مهدوی، ادیسی، رحمان خلیلی، (۱۳۸۸)	۰/۱۴۶	۰/۰۴۸	۰/۲۴۲	۲/۸۹۷	۰/۰۰۴
	اثرات ترکیبی ثابت	۰/۳۴۹	۰/۳۳۲	۰/۳۶۷	۳۵/۲۷۱	۰/۰۰۱
	اثرات ترکیبی تصادفی	۰/۳۸۸	۰/۳۲۳	۰/۴۴۹	۱۰/۷۵۷	۰/۰۰۱

جدول فوق نشان می دهد که در ۲۰ مطالعه مدنظر رابطه بین دینداری و سرمایه اجتماعی با اطمینان ۹۹ درصد معنادار می باشد. بزرگترین مقدار اندازه اثر مربوط به مطالعه یازدهم (مسعودنیا و همکاران) و کوچکترین مقدار اندازه اثر مربوط به مطالعه بیستم (مهدوی و همکاران) می باشد.

۴. یافته‌ها

در این قسمت ابتدا به بررسی مهمترین پیش فرض‌های فراتحلیل (همگن بودن مطالعات انجام شده و بررسی خطای انتشار در میان مطالعات) پرداخته خواهد شد.

۴-۱. بررسی مفروضه همگنی مطالعات انجام شده

یک بخش از هر فراتحلیل آزمون همگنی مطالعات است که به منظور بررسی این مفروضه از آزمون Q استفاده شده است که نتایج حاصل از بررسی آن در جدول (۳) نمایش داده شده است:

جدول (۳): نتایج حاصل از آزمون Q

I-Squared (I ²)	سطح معنی داری (P-Value)	درجه آزادی (Df)	مقدار آزمون (Q)	شاخص آماری
۹۲/۱۱۲	۰/۰۰۱	۱۹	۲۴۰/۸۸۰	نتایج

با توجه به نتایج حاصل از آزمون ($Q = 240/880, P < 0.01$) باید گفت با اطمینان ۹۹٪ فرض صفر مبنی بر همگن بودن مطالعات انجام شده رد گردیده و فرض ناهمگونی میان پژوهش‌ها تأیید می‌شود. به بیانی دیگر معنادار بودن شاخص Q نشان‌دهنده وجود ناهمگنی در اندازه اثر پژوهش‌های اولیه است؛ اما از آنجا که این شاخص به افزایش تعداد اندازه اثر حساس است و با افزایش تعداد اندازه اثر توان این آزمون برای رد همگنی بالا می‌رود، مجذور I شاخص دیگری است که به همین منظور مورد استفاده قرار می‌گیرد. ضریب مجذور I دارای مقداری از ۰ تا ۱۰۰ درصد است و در واقع مقدار ناهمگنی را به صورت درصد نشان می‌دهد. هرچه مقدار این ضریب به ۱۰۰ درصد نزدیکتر باشد نشان‌دهنده ناهمگنی بیشتر اندازه اثرهای پژوهش‌های اولیه است. نتایج حاصل از ضریب مجذور I مؤید این مطلب است که حدوداً ۹۲ درصد از تغییرات کل مطالعات به ناهمگنی مطالعات مربوط می‌باشد. بنابراین تلفیق آنها با مدل آثار ثابت موجه نیست و باید از مدل اثرات تصادفی به منظور ترکیب نتایج استفاده کرد. در واقع این آزمون به ما می‌گوید که رابطه بین دینداری و سرمایه اجتماعی، به شدت به لحاظ ویژگی‌ها و مشخصات مطالعات متفاوت‌اند و در این وضعیت باید از متغیرهای تعدیل‌گری برای مشخص کردن واریانس و محل این تفاوت‌ها استفاده

کرد. البته در این پژوهش تلاش‌های زیادی برای شناسایی این متغیرها صورت گرفت. مراجعه مجدد به اطلاعات گردآوری شده در چک لیست‌ها و بررسی مجدد فرضیات و متغیرها نیز انجام شد؛ اما در نهایت نتیجه روشن و قابل ارائه‌ای به دست نیامد.

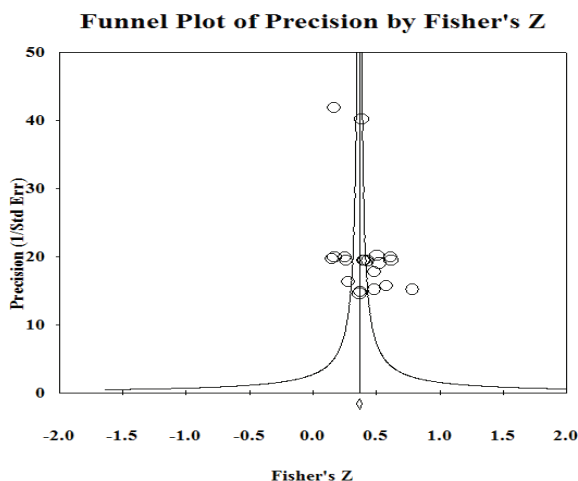
۴-۲. بررسی مفروضه خطای (تورش) انتشار

بخش دیگر فرایند فراتحلیل بررسی خطای انتشار است که ناشی از انتشار پژوهش‌های چاپ شده و یا عدم انتشار پژوهش‌های چاپ شده و در نهایت انواع خطاها می‌باشد. به بیانی دیگر یکی از مشکلاتی که موجب مخدوش شدن اعتبار نتایج فراتحلیل می‌شود عدم دسترسی محقق به تمام مطالعاتی است که در فاصله زمانی خاص در موضوع مورد بررسی انجام شده‌اند. به منظور بررسی این مفروضه از نمودار کیفی و روش رگرسیونی اگر، روش همبستگی رتبه‌ای بگ و مزومدار و N ایمن از خطا استفاده شده است که نتایج بررسی این مفروضه به کمک روش‌های مختلف در قسمت زیر ارائه شده است.

۴-۲-۱. نمودار کیفی

یکی از رایج‌ترین روش‌ها به منظور بررسی خطای انتشار، نمودار کیفی است. نمودار کیفی مطالعات گردآوری شده به منظور بررسی خطای انتشار در قسمت زیر ارائه شده است:

نمودار ۱. نمودار کیفی به منظور بررسی خطای انتشار

نتایج حاصل از نمودار کیفی وارونه تقریباً تداعی کننده تقارن نسبی مطالعات انجام شده است؛ اما قضاوت صریحی در این مورد نمی توان انجام داد و می بایست برای این منظور از آزمون های آماری مربوطه (روش رگرسیونی خطی اگر و آزمون همبستگی بگ و مزومدار، روش چینش و تکمیل دووال و توئیدی و N ایمن از خطا) استفاده شود. در این روش فرض صفر (H_0) بیانگر متقارن بودن نمودار و عدم سوگیری انتشار می باشد و فرض خلاف (H_1) بیانگر عدم تقارن نمودار کیفی و سوگیری انتشار دارد.

۴-۲-۲. نتایج همبستگی رتبه ای بگ و مزومدار

آزمون همبستگی رتبه ای بگ و مزومدار، همبستگی رتبه ای (تاو کندال) بین انداره اثر استاندارد و واریانس این اثرات را مشخص می کند. تفسیر این ضریب به این صورت است که در آن مقدار صفر دال بر نبود رابطه بین اندازه اثر و دقت است و انحراف از صفر از وجود رابطه حکایت می کند. اگر عدم تقارن ناشی از سوگیری انتشار باشد، انتظار این است که در ارتباط با اندازه اثر بزرگتر، خطای استاندارد بیشتر مشاهده شود. نتایج حاصل از بررسی روش همبستگی بگ و مزومدار، به منظور بررسی سوگیری انتشار به شرح جدول (۴) می باشد

جدول (۴): نتایج حاصل از بررسی روش همبستگی رتبه ای بگ و مزومدار

سطح معنی داری (P-Value)		Z-Value	مقدار ضریب کندال (tau)	شاخص آماری
دو دامنه	یک دامنه			
۰/۱۸۳	۰/۰۹۱	۱/۳۳۰	۰/۲۱۵	نتایج

بر طبق اطلاعات جدول فوق مقدار تائو کندال بی برابر با ۰/۲۱۵ شده است که با توجه به مقدار معناداری یک دامنه ($P=0/091$) و دو دامنه ($P=0/183$) باید گفت که اگرچه بین اندازه اثر و دقت رابطه وجود دارد اما این رابطه معنادار نیست و فرض صفر مبنی بر متقارن بودن نمودار کیفی و عدم سوگیری انتشار تأیید می شود.

۴-۲-۳. نتایج روش رگرسیون خطی اگر

در نبود سوگیری انتشار انتظار می رود در تحقیقات کوچک اثر استاندارد کوچک و در تحقیقات بزرگ، اثر استاندارد بزرگ مشاهده شود. این حالت خط رگرسیونی را ایجاد می کند که برشی از

خط رگرسیون اصلی است. اگر برش خط رگرسیونی با سطح مورد انتظار تفاوت داشته باشد علت آن ممکن است سوگیری انتشار باشد. نتایج حاصل از بررسی روش رگرسیون خطی اگر، به منظور بررسی سوگیری انتشار به شرح جدول (۵) می باشد.

جدول (۵): نتایج حاصل از بررسی روش رگرسیون خطی اگر

سطح معنی داری (P-Value)		t-Value	خطای استاندارد (SE)	برش (B)	شاخص آماری
دو دامنه	یک دامنه				
۰/۲۲۴	۰/۱۱۲	۱/۴۰۹	۲/۱۶۳	۳/۰۴۸	نتایج

بر اساس نتایج رگرسیون خطی اگر، برش برابر با (۳/۰۴۸)، فاصله اطمینان ۹۵٪ برابر با ۱/۴۰۹ است. از آنجا که مقدار P یک دامنه ۰/۱۱۲ و دو دامنه ۰/۲۲۴ می باشد، بنابراین بیانگر این مطلب است که فرض صفر مبنی بر متقارن بودن نمودار کیفی و عدم سوگیری انتشار تأیید می شود.

۴-۲-۴ N-ایمن از خطا

آزمون N ایمن از خطا روزنتال تعداد مطالعات گمشده (با میانگین اثر برابر با صفر) یعنی تعداد مطالعات مؤید فرضیه صفر را که باید به تحلیل اضافه شود و از لحاظ آماری یک اثر کلی غیرمعنادار به دست داده و نتیجه را تغییر دهد پیشنهاد می کند. نتایج حاصل از این روش به شرح جدول زیر است.

جدول (۶): محاسبات N ایمن از خطا

مقدار	شاخص
۳۵/۷۵۷	مقدار Z برای مطالعات مشاهده شده
۰/۰۰۱	مقدار P برای مطالعات مشاهده شده
۰/۰۵۰	آلفا
۲	باقیمانده
۱/۹۵۹	Z برای آلفا
۲۰	تعداد مطالعات مشاهده شده
۶۶۳۷	تعداد مطالعات گمشده ای که مقدار P را به آلفا می رساند

با نگاهی به جدول (۶) می‌توان دریافت که باید تعداد ۶۶۳۷ مطالعه دیگر صورت گرفته و بررسی شود تا مقدار P دوسویه ترکیب شده از ۰/۰۵ تجاوز نکند، به این معنا که باید ۶۶۳۷ مطالعه دیگر انجام شود تا در نتایج نهایی محاسبات و تحلیل‌ها خطایی رخ دهد و این نتیجه حاکی از دقت و صحت بالای اطلاعات و نتایج به دست آمده از این پژوهش است. ۶۶۳۷ مورد مطالعه فاصله از خطا مقدار مناسب و قابل توجهی است. با توجه به اینکه پس از بررسی مفروضات فراتحلیل به این نتیجه رسیدیم که باید از مدل اثر تصادفی به منظور ترکیب نتایج و گزارش اندازه اثر استفاده کرد، از این رو در جدول شماره (۷) گزارش اندازه اثر مطالعات انجام شده در مدل تصادفی ارائه شده است. جدول (۷): نتایج حاصل از اندازه اثر مطالعات رابطه بین سرمایه اجتماعی با احساس امنیت اجتماعی

پریش	تعداد مطالعات	اندازه اثر (r)	حد پایین	حد بالا	Z-Value	P-Value
رابطه بین دینداری و سرمایه اجتماعی	۲۰	۰/۳۸۸	۰/۳۲۳	۰/۴۴۹	۱۰/۷۵۷	۰/۰۰۱

۹۹

داده‌های جدول شماره (۶) نشان می‌دهد که میانگین اندازه اثر دینداری (اثرات ترکیبی تصادفی) بر سرمایه اجتماعی در نمونه مورد پژوهش معادل ۰/۳۸۸ است. چون این اندازه برآورد شده در محدوده اطمینان می‌باشد، بنابراین باید گفت تأثیر دینداری بر سرمایه اجتماعی تأیید می‌شود. لازم به ذکر است برآورد نقطه‌ای به دست آمده (۰/۳۸۸) بر مبنای معیار کوهن (جدول ۸) حاکی از اثر در حد متوسط است. پس در مجموع باید گفت دینداری در سطح متوسطی می‌تواند بر سرمایه اجتماعی مؤثر باشد.

جدول (۸): مدل کوهن، نظام تفسیر اندازه اثر ناشی از فراتحلیل

اندازه اثر	r	d
کم	۰/۱	۰/۲
متوسط	۰/۳	۰/۵
زیاد	۰/۵	۰/۸

با توجه به نتایج حاصل از ناهمگونی مطالعات در این قسمت سعی بر این است که به منظور مشخص کردن این ناهمگنی از متغیر تعدیل کننده استفاده شود تا شاید از این طریق بتوان به

مشخص کردن واریانس بین مطالعات پرداخت. در این پژوهش متغیر گروه‌های نمونه‌ای در زیرگروه‌های دانشجویان، کارمندان و شهروندان و میدان مطالعه تحقیقات نمونه‌ای در زیرگروه‌های تهران، مراکز استان‌ها و شهرستان‌ها به‌عنوان متغیر تعدیل‌کننده انتخاب شده است.

بررسی نقش تعدیل‌کنندگی متغیر گروه‌های نمونه‌ای

نتایج حاصل از بررسی متغیر گروه‌های نمونه‌ای دانشجویان، کارمندان و شهروندان به‌عنوان متغیر تعدیل‌کننده به‌شرح جدول زیر است.

جدول (۹): نتایج اندازه‌های اثر ترکیبی مربوط به رابطه دینداری با سرمایه اجتماعی به تفکیک گروه‌های نمونه‌ای

مدل اثرات تصادفی			مدل اثرات ثابت			گروه‌های نمونه‌ای
P-Value	Z-Value	اندازه ترکیبی	P-Value	Z-Value	اندازه ترکیبی	
۰/۰۰۱	۸/۵۷۱	۰/۴۴۹	۰/۰۰۱	۲۴/۸۷۱	۰/۴۱۵	دانشجویان
۰/۰۰۱	۸/۶۳۰	۰/۴۵۰	۰/۰۰۱	۸/۶۳۰	۰/۴۵۰	کارمندان
۰/۰۰۱	۷/۰۷۹	۰/۳۴۶	۰/۰۰۱	۲۴/۲۴۶	۰/۳۰۷	شهروندان

جدول (۹) اندازه‌های اثر ترکیبی مدل اثرات ثابت و تصادفی مربوط به تأثیر دینداری بر سرمایه اجتماعی را به تفکیک گروه‌های نمونه‌ای ارائه می‌دهد. در بین دانشجویان اندازه اثر در مدل تصادفی ۰/۴۴۹، در گروه کارمندان اندازه اثر با مدل تصادفی ۰/۴۵۰ و در گروه شهروندان اندازه اثر با مدل تصادفی ۰/۳۴۶ محاسبه شد که هر سه در سطح ۰/۰۱ معنادار است. به بیانی دیگر می‌توان گفت دینداری کارمندان و دانشجویان در قیاس با شهروندان تأثیر بیشتری بر سرمایه اجتماعی داشته است. در واقع می‌توان گفت سرمایه اجتماعی کارمندان و دانشجویان بیشتر از شهروندان متأثر از دینداری است.

جدول (۱۰): نتایج حاصل از آزمون Q بعد از بررسی نقش تعدیل‌گری متغیر گروه‌های نمونه‌ای

شاخص آماری	مقدار آزمون (Q)	درجه آزادی (Df)	سطح معنی‌داری (P-Value)
نتایج	۳/۵۹۲	۲	۰/۱۶۶

بر اساس اطلاعات جدول (۱۰) مقدار Q در سطح ۹۹ درصد به لحاظ آماری معنادار نیست. با بررسی نقش تعدیل‌گری متغیر گروه‌های نمونه‌ای نتایج حاصل از آزمون Q حاکی از کاهش چشمگیر مقدار Q از ۲۴۰/۸۸۸ به ۳/۵۹۲ دارد و اندازه اثر نیز برای گروه‌های مختلف نمونه‌ای متفاوت و معنادار نیز شده است. بنابراین می‌توان گفت متغیر گروه‌های نمونه‌ای می‌تواند در رابطه بین دینداری و سرمایه اجتماعی نقش تعدیل‌کنندگی را ایفا کند.

بررسی نقش تعدیل‌کنندگی متغیر میدان مطالعه تحقیقات نتایج حاصل از بررسی متغیر میدان مطالعه تحقیقات در زیرگروه‌های تهران، مراکز استان‌ها و شهرستان‌ها به عنوان متغیر تعدیل‌کننده به شرح جدول زیر است:

جدول (۱۱): نتایج اندازه‌های اثر ترکیبی مربوط به رابطه دینداری با سرمایه اجتماعی به تفکیک میدان مطالعه تحقیقات

مدل اثرات تصادفی			مدل اثرات ثابت			میدان مطالعه
P-Value	Z-Value	اندازه ترکیبی	P-Value	Z-Value	اندازه ترکیبی	
۰/۰۰۱	۸/۵۶۹	۰/۴۲۵	۰/۰۰۱	۲۴/۱۲۹	۰/۴۲۰	مرکز استان
۰/۰۰۱	۵/۵۴۸	۰/۳۸۴	۰/۰۰۱	۱۸/۲۴۴	۰/۳۸۲	شهرستان
۰/۰۰۱	۴/۶۶۹	۰/۳۲۶	۰/۰۰۱	۱۹/۳۶۲	۰/۲۸۴	تهران

جدول (۱۱) اندازه‌های اثر ترکیبی مدل اثرات ثابت و تصادفی مربوط به تأثیر دینداری بر سرمایه اجتماعی را به تفکیک میدان مطالعه تحقیقات ارائه می‌دهد. در مراکز استان اندازه اثر در مدل تصادفی ۰/۴۲۵، در شهرستان اندازه اثر با مدل تصادفی ۰/۳۸۴ و در تهران اندازه اثر با مدل تصادفی ۰/۳۲۶ محاسبه شد که هر سه در سطح ۰/۰۱ معنادار است. به بیانی دیگر می‌توان گفت در مراکز استان و شهرستان در قیاس با تهران، دینداری تأثیر بیشتری بر سرمایه اجتماعی داشته است. در واقع می‌توان گفت سرمایه اجتماعی در مراکز استان و شهرستان بیشتر از تهران متأثر از دینداری می‌باشد.

جدول (۱۲): نتایج حاصل از آزمون Q بعد از بررسی نقش تعدیل‌گری متغیر میدان مطالعه تحقیقات

سطح معنی‌داری (P-Value)	درجه آزادی (Df)	مقدار آزمون (Q)	شاخص آماری
۰/۴۳۵	۲	۱/۶۶۴	نتایج

براساس اطلاعات جدول (۱۲) مقدار Q در سطح ۹۹ درصد به لحاظ آماری معنادار نیست. با بررسی نقش تعدیل‌گری متغیر میدان مطالعه تحقیقات نتایج حاصل از آزمون Q حاکی از کاهش چشمگیر مقدار Q از ۲۴۰/۸۸۸ به ۱/۶۶۴ دارد و اندازه اثر نیز برای میدان‌های مختلف مطالعه متفاوت و معنادار نیز شده است. بنابراین می‌توان گفت متغیر میدان مطالعه نیز می‌تواند در رابطه بین دینداری و سرمایه اجتماعی نقش تعدیل‌کنندگی را ایفا کند.

۵. جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

با توجه به اهمیت و نقشی که سرمایه اجتماعی در مطالعات مربوط به توسعه اجتماعی، فرهنگی و سیاسی پیدا کرده است، در چند سال اخیر، در تحقیقات داخلی، توجه ویژه‌ای به شناسایی عوامل مرتبط و مؤثر بر افزایش سرمایه اجتماعی شده است. از این میان دینداری بیش از سایر مؤلفه‌ها در کانون توجه این تحقیقات قرار گرفته است.

عقاید، عواطف و مناسک مذهبی یکی از مهم‌ترین زمینه‌هایی هستند که می‌توانند به شکل‌گیری سطوح، اشکال و اهداف زندگی کمک کنند. نهادهای مذهبی، از طریق پیام‌هایی که به اعضای جامعه ارسال می‌دارند، نظام‌هایی که فراهم می‌کنند، شبکه‌های اجتماعی که ایجاد می‌نمایند و حمایت‌های اجتماعی که نسبت به سایر اعضا روا می‌دارند، می‌توانند به‌عنوان منشأ و مبنایی در جهت ایجاد سرمایه اجتماعی عمل کنند.

به نظر می‌رسد، در جامعه‌ای نظیر ایران، که در آن دین و گرایش‌های دینی به‌عنوان یک مؤلفه مهم زندگی جمعی ایفای نقش می‌کند، می‌توان اهمیت نقش دین و مذهب را در شکل‌گیری، تداوم و تکوین سرمایه اجتماعی کاملاً منحصر به فرد و متمایز دانست. زیرا، دین در محتوای جامعه ایران علاوه بر استحکام و تثبیت در ذهنیت و گرایش‌های عمومی جامعه، دارای کارکردهای عمیق مستقیم و غیرمستقیم در سایر حوزه‌های فردی و اجتماعی زندگی از جمله فرهنگ، سیاست، روابط اجتماعی، خانواده، اوقات فراغت و غیره است.

بنابراین، توجه به این که آموزه‌های دین اسلام آموزه‌هایی اجتماعی است که افراد را به حضور در جامعه - و نه به انزوا - دعوت می‌کند؛ کار و تلاش را عبادت می‌داند؛ ایجاد و تقویت ارتباطات میان واحدهای مختلف اجتماعی همچون خانواده، همسایه و برادران مسلمان را در قالب‌هایی مانند صلح، رحمت، عبادات جمعی به‌ویژه نماز جماعت، مودت، حسن ظن به برادر دینی، اصل بر برائت بودن در روابط اجتماعی، رعایت حق‌الناس، احترام به والدین و حرمت غیبت و تهمت و تجویز و تشویق می‌کند و از مؤمنان می‌خواهد که در کنار هم و به‌صورت جمعی عبادات خود را انجام دهند، این آموزه‌ها و مناسک جمعی می‌تواند به پیدایی و تقویت سرمایه اجتماعی منجر شود.

اما تحقیقات داخلی انجام شده در این رابطه با رویکردهای مختلفی انجام گرفته و گاهی منجر به نتایج متشابه یا متناقض (همبستگی قوی و ضعیف) گردیده است که همین امر اعتماد به این نتایج و واقعی بودن رابطه دینداری و سرمایه اجتماعی را به پرسش کشیده است. بنابراین مقاله حاضر به دنبال آن بود تا با رویکردی نوین به فراتحلیل (نه مرور نظام‌مند مطالعات پیشین، چیزی که غالباً از پژوهش فراتحلیل محور در جامعه ایران برداشت شده است، بلکه با آگاهی از مفروضات این رویکرد تحلیلی و بررسی ناهمگونی و خطای انتشار مطالعات) به ارائه درکی جامع‌تر و یکپارچه‌تر از نتایج پرداخته و امکان اعتماد به آنها را فراهم کند.

در گام نخست و در بررسی مفروضه همگنی ۲۰ پژوهش مورد نظر، آزمون Q با اطمینان ۹۹٪، فرضیه صفر مبنی بر همگن بودن مطالعات انجام شده را رد کرده و فرض ناهمگونی اندازه اثر پژوهش‌ها را مورد تأیید قرار داد: رابطه میان دینداری و سرمایه اجتماعی، از منظر ویژگی‌ها و مختصات مطالعات، به‌شدت متفاوت و متغیر بوده و این امر لزوم توجه به متغیر تعدیلگر را پررنگ‌تر جلوه می‌دهد. ارزیابی مفروضه خطای انتشار نیز نشان داد که فرضیه صفر مبنی بر متقارن بودن نمودار کیفی و عدم سوءگیری انتشار، تأیید شده است. در تصدیق این مسئله، محاسبه ضریب N ایمن از خطا بیانگر این مطلب بود که ۶۶۳۷ مطالعه دیگر لازم است صورت گیرد تا در نتایج نهایی محاسبات خطاهایی رخ دهد و این امر حاکی از دقت و صحت اطلاعات به‌دست آمده از پژوهش حاضر است.

در بعد تحلیلی یافته‌ها نشان دادند که میانگین اندازه اثر یا تأثیر سازه دینداری بر سرمایه اجتماعی، معادل ۰/۳۸۸ است که بر مبنای نظام تفسیر ارائه شده از سوی کوهن، بیانگر اندازه اثری در سطح متوسط است. به عبارتی متغیر دینداری عاملی مؤثر در توسعه سرمایه اجتماعی در میان آحاد جامعه ارزیابی می‌شود. همچنین در مقایسه با میانگین اندازه اثر حاصله، ۹ مطالعه از ۲۰ پژوهش مورد بررسی اندازه اثری بالاتر از ضریب حاصله و ۱۱ پژوهش نیز اندازه اثری پایین‌تر از آن کسب کرده‌اند. بزرگترین مقدار اندازه اثر (۰/۶۵۴) مربوط به مطالعه یازدهم (مسعودنیا و همکاران، ۱۳۹۱) و کوچکترین مقدار اندازه اثر (۰/۱۶۴) مربوط به مطالعه بیستم (مهدوی و همکاران، ۱۳۸۸) است.

همچنین ضمن بررسی نقش تعدیل‌کنندگی متغیر گروه‌های نمونه‌ای با زیرگروه‌های دانشجویان، کارمندان و شهروندان و نیز متغیر میدان مطالعه با زیرگروه‌های شهرستان، مرکز استان و تهران به لحاظ آماری تأیید شد که دینداری کارمندان و دانشجویان در قیاس با شهروندان تأثیر بیشتری بر سرمایه اجتماعی آنان دارد و در مراکز استان و شهرستان نیز در قیاس با تهران، تأثیر دینداری بر سرمایه اجتماعی بیشتر است.

در خصوص یافته اخیر به نظر می‌رسد سرمایه اجتماعی در تهران، با توجه به رشد و گسترش مدرنیته و تکثر زیست جهان‌های اجتماعی و تأثیرات دین زداینده این تکثر (برگر و دیگران، ۱۳۸۷: ۸۷) در این کلانشهر، در مقایسه با نقاط جغرافیایی دیگر بیشتر تحت تأثیر ساحت اجتماعی یا اخلاق سکولار قرار گرفته باشد تا ساحت دینی یا اخلاق دینی. در همین ارتباط دورکیم در باب ارتباط دین و اخلاق بر این باور است که چون در گذشته دین، قلمرو اخلاق را در بر می‌گرفت، امروزه حیات اخلاقی سرشار از دین باوری است، اما به تدریج مانند دیگر قلمروهای اجتماعی، حیات اخلاقی مستقل خواهد شد (دورکیم، ۱۳۶۰: ۶۷). بنابراین دورکیم تمایزی بین اخلاق دینی و اخلاق سکولار قائل است و بر این عقیده است که با مرور زمان حیات دینی و اخلاقی از یکدیگر جدا می‌شوند. به نظر می‌رسد تهران از این حیث در کشور پیشرو باشد.

اما در مورد تفسیر نتایج مربوط به گروه‌های نمونه‌ای باید با احتیاط بیشتری صحبت کرد و نیاز به بررسی‌های دقیق‌تری است، چرا که زیرگروه‌های این متغیر دقیقاً جامع و مانع نیستند و چه بسا

در زیرگروه شهروندان ممکن است از صنف دانشجوی و کارمند نیز در نمونه وجود داشته باشند. در مورد زیرگروه کارمند در این تحقیق فقط یک مطالعه در بین کارمندان انجام گرفته بود اما افزایش تأثیر دینداری بر سرمایه اجتماعی در بین دانشجویان نسبت به شهروندان را می‌توان احتمالاً به بالا بودن میزان دینداری دانشجویان در ابعاد اعتقادی، اخلاقی و نوع دینداری مبتنی بر آن مرتبط کرد. نظریه‌های عرفی شدن پیشنهاد می‌کنند که رواج ارزش‌های علمی در سنت تعلیمی دانشگاه، شرایط و تجارب اجتماعی دانشگاهیان سبب گرایش بیشترشان به برداشت‌های عرفی‌گرایانه از دین می‌شود. در این برداشت‌ها، بر کارکردهای عاطفی و اخلاقی عام دین تأکید بیشتری می‌شود (سراج‌زاده و محمدی، ۱۳۹۰: ۴۳). بنابراین باورها و هنجارهای تجویز شده ساحت اخلاقی دین می‌توانند به افزایش سرمایه اجتماعی فرد کمک کنند. همانطور که گفته شد به عقیده کلمن هنجاری دستوری که شکل به‌ویژه مهم سرمایه اجتماعی را در درون جمع تشکیل می‌دهد این هنجار است که فرد باید منافع شخصی را رها کند و به سود جمع عمل کند (کلمن، ۱۳۹۰: ۴۷۵).

منابع

۱. ایوانز، دیوید (۱۳۷۹)، بررسی مجدد رابطه دین و جرم: اثرات دین، کنترل‌های غیردینی و محیط اجتماعی بر بزهکاری بزرگسالان، ترجمه علی سلیمی، فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه)، شماره ۲۳، ص ۱۴۲-۱۷۸.
۲. بحری‌پور، عباس، ابوالفضل ذوالفقاری، و امیر رستگار خالد (۱۳۹۱)، بررسی رابطه بین سرمایه اجتماعی و احساس امنیت اجتماعی (مطالعه موردی شهرستان کاشان)، پژوهش‌های راهبردی امنیت و نظم اجتماعی، سال اول، شماره ۴، ص ۸۹-۱۰۹.
۳. برگر، پیتر و بریجیت برگر و هانسفرید کلنر (۱۳۸۷)، «ذهن بی‌خانمان؛ نوسازی و آگاهی»، ترجمه محمد ساوجی، تهران، نشر نی.
۴. پاتنام، رابرت (۱۳۷۹)، دموکراسی و سنت‌های مدنی، ترجمه محمد تقی دل‌فروز، تهران: دفتر مطالعات و تحقیقات سیاسی وزارت کشور.
۵. پیران، پرویز (۱۳۹۲)، مبانی نظری و مفهومی سرمایه اجتماعی، چاپ اول، تهران، نشر علم.
۶. دورکیم، امیل (۱۳۶۰)، «فلسفه و جامعه‌شناسی»، ترجمه فرحناز خمسه‌ای، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش.

عالی، بنیاد فرهنگ و هنر.

۷. ذاکری ماهانه، راضیه، علیرضا افشانی، و عباس عسکری ندوشن (۱۳۹۱)، بررسی رابطه سرمایه اجتماعی و میزان احساس امنیت در شهر یزد، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره ۱۳، شماره ۳، ص ۸۳-۱۱۰.
۸. سراج زاده، سیدحسین (۱۳۸۳)، نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان تهرانی و دلالت‌های آن برای نظریه سکولار شدن، در کتاب چالش‌های دین و مدرنیته، تهران، طرح نو.
۹. سراج‌زاده، سیدحسین، و محمدرضا پویافر (۱۳۸۶)، مقایسه تجربی سنجه‌های دینداری: دلالت‌های روش‌شناسانه کاربرد سه سنجه در یک جمعیت، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره هشتم، شماره ۴، ص ۳۷-۷۱.
۱۰. سراج‌زاده، سید حسین و محمد صدیق محمدی (۱۳۹۰)، «مقایسه تجربی معیارهای دینداری از نظر روحانیون و دانشگاهیان»، فصلنامه تحقیقات فرهنگی، شماره ۴، ص ۲۵-۵۴.
۱۱. شارع پور، محمود (۱۳۸۰)، فرسایش سرمایه اجتماعی و پیامد های آن، نامه انجمن جامعه‌شناسی ایران، شماره ۳، ص ۱۰۱-۱۱۲.
۱۲. شجاعی باغینی، مهدی (۱۳۸۷)، مبانی مفهومی سرمایه اجتماعی، تهران: انتشارات پژوهشکده مطالعات فرهنگی اجتماعی.
۱۳. شجاعی زند، علیرضا (۱۳۸۸)، تعریف دین، فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، شماره ۳۰، ص ۱-۲۶.
۱۴. شجاعی زند، علیرضا (۱۳۸۴)، مدلی برای سنجش دینداری در ایران، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره ششم، شماره ۱، ص ۳۴-۶۶.
۱۵. علیوردی نیا، اکبر، محمود شارع‌پور، و مهدی ورمزریار (۱۳۸۷)، سرمایه اجتماعی خانواده و بزهکاری، پژوهش زنان، دوره ۶، شماره ۲، ص ۱۰۷-۱۳۲.
۱۶. فتحی، سروش، و کاظم میرمقدم (۱۳۹۴)، بررسی تأثیر سرمایه اجتماعی بر کاهش میزان جرائم: مورد مطالعه: جوانان شهرستان شهریار، فصلنامه انتظام اجتماعی، سال هفتم، شماره اول، ص ۱-۲۲.
۱۷. فوکویاما، فرانسیس (۱۳۷۹)، پایان نظم سرمایه اجتماعی و حفظ آن، ترجمه غلام عباس توسلی، تهران: انتشارات جامعه ایرانیان.
۱۸. فوکویاما، فرانسیس (۱۳۸۴)، سرمایه اجتماعی و جامعه مدنی (از کتاب سرمایه اجتماعی، اعتماد و دموکراسی)، ترجمه افشین خاکباز و حسن پویان، تهران: نشر شیرازه.
۱۹. فیلد، جان (۱۳۸۶)، سرمایه اجتماعی، ترجمه غلامرضا غفاری و حسن رمضانی، تهران: نشر کویر.

۲۰. قاسمی، وحید، و زهرا امیری اسفرجانی (۱۳۹۰)، تبیین جامعه شناختی تأثیر دینداری بر سرمایه اجتماعی درون گروهی، مطالعه موردی شهرستان اصفهان، فصلنامه جامعه‌شناسی کاربردی، سال ۲۲، پیاپی ۴۲، شماره ۲، ص ۲۱-۴۶.
۲۱. کتابی، محمود، محمد گنجی، یعقوب احمدی و رضا معصومی (۱۳۸۳)، دین، سرمایه اجتماعی و توسعه اجتماعی فرهنگی، مجله علوم انسانی دانشگاه اصفهان، دوره ۱۷، شماره ۲، ص ۱۶۹-۱۹۲.
۲۲. کلمن، جیمز (۱۳۹۰)، بنیادهای نظریه اجتماعی، ترجمه منوچهر صبوری، چاپ سوم، تهران: نشر نی.
23. Smidt, C. E. (Ed.), 2003, **Religion as social capital: Producing the common good**. Baylor University Press.
24. Stromsnes, K. ,2008, **The importance of church attendance and membership of religious voluntary organizations for the formation of social capital**, Social Compass, vol.55, No.4, 478-496.
25. Yeung, A. Birgitta, 2004, **An Intricate Triangle—Religiosity, Volunteering, and Social Capital: The European Perspective, the Case of Finland**. Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly, Vol. 33, No. 3, 401- 422.
26. Beyer, P ,2003, **Social Forms of Religion and Religions in Contemporary Global Society**. In the Handbook of the Sociology of Religion. Edited by Michele Dillon. Cambridge University Press.
27. Pearce, L. and W. G. Axinn ,1998, **The Impact of Religious Life on the Quality of Mother-Child Relations**”, American Sociological Review, Vol. 63, No. 6, 810-828.
28. Yeary, K. S, Ounpraseuth. P, Moore. Z, Bursac. and P, Greene, 2012, **Religion, Social Capital, and Health** , *Review of Religious Research*, Vol. 54, No. 3 , 331-347
- 29.

مقالات پژوهشی مورد بررسی در فراتحلیل

ردیف	مشخصات مقاله
۱	افشانی، علیرضا، عباس عسگری ندوشن، محمد حیدری، و محمد نوریان نجف‌آبادی، ۱۳۹۰، رابطه دین‌داری با سرمایه اجتماعی در شهر نجف‌آباد، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال دوازدهم شماره ۴۴، ص ۲۵۹-۲۸۴؛
۲	امین بیدختی، علی اکبر، و نوید شریفی، ۱۳۹۲، دینداری و سرمایه اجتماعی. حامی امنیت اجتماعی، فصلنامه مطالعات امنیت اجتماعی، شماره ۳۳، ص ۴۷-۶۹؛
۳	بهار، مه‌ری، و مهدی میثمی، بررسی نقش دینداری در سرمایه اجتماعی کارکنان شرکت ملی صنایع پتروشیمی ماهشهر، فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، سال هشتم، شماره ۲۷، ص ۳۸-۵۹؛
۴	راسخ، کرامت‌اله، و احسان شعبانپور حقیقی، ۱۳۹۱، بررسی رابطه بین میزان سرمایه اجتماعی و دینداری (مطالعه موردی: دانشجویان دختر دانشگاه‌های شهرستان جهرم)، پژوهش نامه علوم اجتماعی، سال ششم، شماره ۳، ص ۳۹-۵۶؛
۵	ربانی خوراسگانی، علی، غلامرضا صدیق اورعی، و مهدی خنده‌رو، ۱۳۸۸، بررسی سرمایه اجتماعی و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری آن در سطح محله، مجله علوم اجتماعی دانشکده ادبیات و علوم انسانی فردوسی مشهد، سال ششم، دوره ۲، ص ۱۱۹-۱۴۹؛
۶	ربانی، رسول، و زهرا طاهری، ۱۳۸۷، تبیین جامعه‌شناختی میزان دینداری و تأثیر آن بر سرمایه اجتماعی در بین ساکنان شهر جدید بهارستان اصفهان، مجله علوم اجتماعی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، سال پنجم، شماره ۲، ص ۹۱-۱۲۹؛
۷	ربانی، علی، و محمد گنجی، ۱۳۸۷، تحلیلی بر رابطه دینداری و سرمایه اجتماعی در بین دانشجویان دانشگاه اصفهان، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۴۱، ص ۳۵-۶۵؛
۸	رستگار خالد، امیر، ۱۳۹۲، سرمایه اجتماعی خانواده و دین‌داری جوانان، فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، دوره ششم، شماره ۳، ص ۵۵-۸۶؛
۹	سام آرام، عزت‌الله، علی خاکساری، غلامرضا علیزاده، و سید احمد حسینی، ۱۳۸۹، بررسی عوامل مؤثر بر میزان سرمایه اجتماعی در دانشگاه علامه طباطبائی، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۵۱، ص ۳۹-۸۰؛
۱۰	سلیمانی، مجید، علی باقی نصرآبادی، و رضا فاضل، ۱۳۹۳، دینداری و تأثیر آن در سرمایه اجتماعی خانواده (مورد مطالعه: خانواده‌های ساکن شهر قم)، فصلنامه مدیریت سرمایه اجتماعی، دوره ۲، شماره ۳، ص ۴۳۵-۴۵۲؛
۱۱	عباسی شوازی، محمدتقی، و فرشاد کرمی، ۱۳۹۴، دین و سرمایه اجتماعی: مطالعه رابطه مشارکت در اجتماعات دینی و سرمایه اجتماعی، فصلنامه مطالعات توسعه اجتماعی- فرهنگی، دوره چهارم، شماره ۱، ص ۹۷-۱۲۱؛

ردیف	مشخصات مقاله
۱۲	قاسمی، وحید، و زهرا امیری اسفرجانی، ۱۳۹۰، تبیین جامعه‌شناختی تأثیر دین‌داری بر سرمایه اجتماعی درون گروهی (مطالعه مورد شهر اصفهان)، فصلنامه جامعه‌شناسی کاربری، سال بیست و دوم، پیاپی ۴۲، شماره ۲، ص ۲۱-۴۶؛
۱۳	کسانی، کریم، و عزیز کسانی، ۱۳۸۹، بررسی عوامل مؤثر بر شکل‌گیری سرمایه اجتماعی در بین جوانان شهر ایلام، مجله علمی پژوهشی سلامت و بهداشت، دوره اول، شماره ۲، ۶۹ تا ۷۷؛
۱۴	گنجی، محمد، زهرا نعمت‌الهی، و زهرا طاهری، ۱۳۸۹، رابطه هویت دینی و سرمایه اجتماعی در بین مردم شهر کاشان، جامعه‌شناسی کاربردی، سال بیست و یکم، پیاپی ۴۰، شماره ۴، ص ۱۲۳-۱۴۴؛
۱۵	محمدی، جمال، محمود عیوضلو، داود عیوضلو، و فرشته رضایی، ۱۳۹۲، تحلیل فضایی از تأثیر دینداری بر سرمایه اجتماعی: مورد مطالعه نقاط شهری و روستایی شهرستان کوه‌دشت، فصلنامه آمایش جغرافیایی فضا، سال سوم، شماره ۸، ص ۱-۲۱؛
۱۶	مسعودنیا، حسین، داود نجفی، علی خداوردی و یزدان سلیمی، ۱۳۹۲، بررسی رابطه دینداری و سرمایه اجتماعی در میان دانشجویان دانشگاه اصفهان، فصلنامه فرهنگ در دانشگاه اسلامی، سال سوم، شماره ۳، ص ۴۳۷-۴۵۴؛
۱۷	مهدوی، سیدمحمد صادق، افسانه ادیسی، و احسان رحمانی خلیلی، ۱۳۹۰، معاشرت و مشارکت دو حلقه ارتباطی در تأثیر دینداری بر سرمایه اجتماعی (مورد مطالعه: شهروندان تهرانی)، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۵۴، ص ۱۶۵-۲۰۰
۱۸	ناطق‌پور، محمد جواد، و سید احمد فیروزآبادی، ۱۳۸۴، سرمایه اجتماعی و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری آن در شهر تهران، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره ششم، شماره ۴، ص ۵۹-۹۱؛
۱۹	نجاتی حسینی، سید محمود، امید علی احمدی، شهین اسلامی، ۱۳۹۴، بررسی رابطه دین‌داری و سرمایه اجتماعی در دانشجویان دانشگاه یزد، همایش ملی روانشناسی، علوم تربیتی و آسیب‌شناسی جامعه؛
۲۰	نعمت‌الهی، زهرا، امیر حمزه فرج‌الهی، محمد حسین میرجلیلی، و حسین مؤمنی فرد، ۱۳۹۲، بررسی عوامل مؤثر بر سرمایه اجتماعی (اعتماد، انسجام و مشارکت اجتماعی) دانشجویان دانشگاه افسری امام علی (ع)، فصلنامه مدیریت نظامی، سال سیزدهم، شماره ۵۰، ص ۱۷۵-۲۰۲؛

